

Vanaf de Oost-Chinese Zee en de Huangporivier jaagt een sterke wind over het land, voorbij de jonken, riviervaartuigen en zeilboten in de haven, over het gekrioel van mensen, dieren en voertuigen op de havenpromenade, over riksja's, karren, fietsers, massa's fietsers, overvolle trams en op generatorgas gedreven bussen en militaire vrachtwagens, langs de rijen hoge, imposante, gebouwen in westerse stijl aan de Bund-promenade – 'The Million Dollar Mile' – langs diens pilaren, koepels, kroonlijsten, balustraden en spitsen, en langs de nooit uitdunnende zwermen bedelaars op straat, verder via Pootung Point de nauwe straatjes en lage huizen van Hongkou in, waarvan er niet weinig sinds vijf jaar nog steeds in puin zijn, verder naar Zhabei, zoekt zich een weg omhoog door de oude muren en de vele gekanteelde houten daken van de Chinese stad, over de lege drafbaan met zijn toren van tien verdiepingen en de stille, verlaten tribunes met meerdere verdiepingen, verder het internationale deel van de stad in, jaagt verder langs rechte straten en de met bomen omzoomde avenues (Gordon Road, Bubbling Well Road, avenue Foch, avenue Joffre, avenue Petain et cetera) en hun gekrioel van mensen, voorbij tempels en kathedralen, ziekenhuizen en universiteitsgebouwen, warenhuizen en theaters, wegversperringen en prikkeldraadbarrières, cafés, bars en bordelen, omhoog door parken waar de bomen steeds zwarter en naakter worden naarmate de koude wind de warmgekleurde bladeren

wegblaast, om uiteindelijk te verdwijnen in oostelijke richting naar de Wuzongrivier, naar het omringende platteland met zijn kleine plaatsjes, dorpen en rijstvelden, naar het verre Jiangsu, Anhui en Henan. Het is laat in de herfst in Shanghai.

Onder de grijze herfstwolken, in het zuidelijk deel van de Franse Concessie, leeft een meisje met de naam Ursula Blomberg. Ze is net twaalf geworden en ze woont met haar ouders op de begane grond in een ommuurd huis op het kleine Place des Fleurs, pal naast Rue Kaufman. Het gezin is gevlucht uit Duitsland en huurt een kamer met keuken van een Russische vrouw. Op de bovenverdieping wonen andere vluchtelingen, uit Leipzig, en in een kamer met uitzicht op de binnenplaats wonen twee mannen uit Berlijn, maar zij zijn er bijna nooit. Zij en haar ouders prijzen zich gelukkig: de wijk is veilig, de straat rustig, de kamer licht en luchtig, de keuken schoon en uitgerust met twee kookplaten en een koelkast. Ze hebben zelfs toegang tot een met blauwe tegels betegelde badkamer waar ze slechts voor een paar koperen munten een warm bad kunnen nemen. (Dit is ver weg van de vluchtelingenkampen waar veel mensen die met dezelfde boten als zij aankwamen nog steeds wonen, in stank en vuiligheid en troep, dicht op elkaar gepakt, achter opgehangen doeken op ruwe betonnen vloeren.)

Zoals miljoenen andere mensen volgt het gezin het verloop van de oorlog op een paar opgehangen kaarten. Hun kaarten zijn uit de kranten gescheurd en op een stuk wit katoen geplakt en hangen in de hal. Ursula heeft kleine vlaggetjes van verschillende kleuren papier op spelden gemaakt, die gebruikt worden om het oprukken of het terugtrekken van de verschillende partijen te markeren – rood voor Groot-Brittannië, blauw voor de VS, groen voor Nederland, geel voor Japan et cetera. (In haar memoires, die ze heel lang na de oorlog schreef, schrijft ze dat ze niet meer weet welke kleur de vlag van Duitsland had, dus laten we raden. Zwart?) Het afgelopen jaar zijn die vlaggetjes steeds weer verplaatst, want de berichten zijn 'devastating', vernietigend, zoals ze in haar dagboek schrijft. (Precies dit bijvoeglijk naamwoord gebruikt ze herhaaldelijk om te beschrijven wat voor effect de verhalen over wat er in de oorlog gebeurt op

haar heeft.) Ze heeft eilanden moeten opzoeken waarvan ze het bestaan niet wist, plaatsnamen waarvan ze niet precies weet hoe je die uitspreekt. Corregidor. Rabaul. Kokoda. Alam Halfa. Majkop. Stalingrad. Guadalcanal. De groene vlaggetjes zijn verdwenen.

De lijnen van kleine gaatjes op de papieren kaarten laten zien dat het gebied dat de asmogendheden onder controle hebben alleen maar groter en groter is geworden. Onder de vluchtelingen wordt gediscussieerd of Australië misschien als volgende binnengevallen zal worden. Vooral de plaats van drie vlaggetjes is beangstigend: het vlaggetje in Noord-Afrika dat oostwaarts in de richting van Egypte wijst, het vlaggetje in de Kaukasus dat naar beneden naar Perzië wijst en het met de asmogendheden bevriende Irak,² plus het vlaggetje in Birma dat westwaarts Indië in wijst – als de asmogendheden successen blijven boeken zullen die lijnen met vlaggetjes ergens bij elkaar komen. Ja, waar? Afghanistan? West-Indië?³

‘We waren bang. Was het mogelijk voor een heel klein land als Japan, en Duitsland, met zijn opgeblazen ego [...] een oorlog te winnen tegen de hele westerse wereld? Inclusief Amerika?’

Het lijkt niet beter te worden. Het leven in het vreemde Shanghai is voor Ursula ‘als een droom’. Ze leven in een benauwend isolement, afgeschermd van de wereld, op de achterkant van de maan, weten niet meer dan wat de zorgvuldig gecensureerde kranten en de Japanse radio hun vertellen, en het gonst van de geruchten. Daarom konden ze lange tijd troost putten uit de gedachte dat die verschrikkelijke berichten propaganda waren, overdrijvingen en alleen maar desinformatie. Maar een vriend van een vriend heeft een radio verstopt, en door de muur van gekraak en geruis en verwrongen, suizende geluiden kan hij soms het BBC-nieuws opvangen.

‘Geen geruchten meer, veel van de vernietigende oorlogsberichten waren waar, en de toekomst trof ons allemaal.’⁴

*

Het vocht is overal. Zijn broek en jas zijn net zo nat als het brood, schimmel ligt bij beide op de loer. Bij elke stap die hij doet, zakken zijn laarzen

weg, waar hij en de anderen door de kleverige klei in de loopgraven voortwaggelen ‘als koorddansers’. Zijn naam is Willy Peter Reese en hij vertelt:

De loopgraven waren moerassig geworden en stonden vaak vol water. In de provisorische bunkers en primitieve schuttersputten druppelde het water en de paarden bezweken op de wegen. Een paard was waardevoller dan een soldaat, maar wij aanvaarden ons noodlot zoals het kwam, leefden op in onze herinneringen en dachten aan onze terugkeer. Weldra wenden we weer aan dit leven, als was er sinds de moddertijd van het voorafgaande jaar niets veranderd.

Reese woont met de anderen van zijn groep in een verbrede loopgraaf met een stuk tentzeil als deur, onder een lekkend dak van druppelende houten balken en aarde, een gietijzeren kachel zorgt voor warmte, hij krijgt eten van een ergens ver weg in een ravijn verborgen veldkeuken, waar voedselhalers naartoe moeten rennen onder dekking van het vallen van de nacht. Een mogelijkheid om zich te wassen heeft hij niet, hij kan niet eens zijn natte laarzen en sokken verwisselen. Zonnige momenten worden afgewisseld met weer een regenbui. Het met bos begroeide landschap is steeds leger, naakt, nat, diens kleuren uitgespoeld, in een gedempt aquarel. Langs de zachte muren stroomt regenwater. Het hoge gras is platgeslagen, in afwachting van de vorst en de sneeuw.

Overdag graven Reese en de anderen van de groep in de drassige loopgraaf of ze maken de handvuurwapens, of de munitie, of een van de machinegeweren, of dat lage pantserafweerkanon dat de groep heeft te bedienen schoon. ‘s Nachts staat hij op wacht, ongeveer een uur; daarna mag hij hooguit drie uur slapen. Dat is wat hij hoofdzakelijk doet. Op wacht staan, ‘doodmoe, koud, verlangend, machteloos’. Op die manier worden de nachten kapotgeslagen, en het slaapgebrek legt nog een extra laag boven op de afstomping die zijn lichaam en ziel verdooft. Iets wat hem een jaar geleden nog de stuipen op het lijf joeg, raakt hem tegenwoordig nauwelijks. Daarvoor in de plaats is een soort van gezegende onverschilligheid gekomen. Reese weet niet of dat gevoel is ontstaan uit ‘fatalisme of uit ver-

trouwen op God'. Levensgevaar is iets alledaags geworden. De dood net zo.

Willy Peter Reese is 21 jaar oud, soldaat in het Duitse leger 95e infanteriedivisie, 279e regiment, 14e compagnie. Hij is tenger en draagt een montuurloze bril, wat zijn toch al bescheiden uiterlijk versterkt. (Bovendien leest hij veel, of hij schrijft, en omdat hij voor beide bezigheden licht nodig heeft is dit een gebruikelijke bron van gezeur van zijn kameraden, die willen dat hij het licht uitdoet, zodat ze kunnen slapen. Soms leest of schrijft hij bij de gloed van een sigaret.) Zowel zijn helm als zijn uniform geeft de indruk dat ze iets te groot zijn voor zijn dunne lichaam. Hij heeft nog steeds jeugdpuistjes. Zijn blik is hard en waakzaam, en beduidend ouder dan zijn gezicht.

Zo'n 300 meter verder, aan de andere kant van een wijd dal, achter een wirwar van prikkeldraad en tussen sparren en kaal struikgewas met elzen, zijn vaag de Sovjetlinies te zien. De plaats wordt Tabakovo genoemd, naar het verwoeste dorp dat daar een stukje verder achter hen ligt, en waar niet veel meer van over is dan hopen met daarboven uitstekende schoorstenen en geblakerde bomen en moestuintjes met bevroren, verwelkte groente.

*

Wanneer Willy Peter Reese het aan anderen moet uitleggen zegt hij dat ze zich 'bij Rsjev' bevinden.⁵ Op dit moment is het rustig, wat betekent dat er geen massale aanval van de Sovjet-Unie plaatsvindt, maar ze worden nagenoeg voortdurend beschoten door sluipschutters en lichte granaatwerpers. Ze kunnen overdag de kachel niet gebruiken, want de rook die van het zure hout opstijgt trekt onmiddellijk de aandacht van de vijand. En wanneer ze zich in de loopgraven bevinden is er geen enkele bescherming tegen de verkeerd neerkomende projectielen, niet als ze dichtbij genoeg neerkomen. Reese is erbij geweest toen ze een kameraad vonden die 's nachts was getroffen door zo'n voltreffer, waar de loopgraaf was behangen met vastgevroren ingewanden, stukjes stof, hersenen en vlees, en de dode totaal onherkenbaar was.

Nog een nacht, waarin wat Reese 'de droomgod' noemt hem tijdelijk en misleidend naar huis had gedragen, weg van dit allemaal. (Het ontwaken kun je je gemakkelijk voorstellen.) De duisternis wordt ochtend. Nog een dageraad boven niemandsland, boven het groepje bomen en het moeras en boven het verwelkte, geelbruine zomergras. Het is stil. Hij schrijft: 'De schoonheid van deze uren was menige nacht vol angst en zorgen waard.'

*

Terug naar Ursula Blomberg. Weliswaar leven zij en haar ouders slechts tijdelijk in Shanghai, maar zoveel keus hebben ze niet in afwachting van het moment dat het vrede zal worden en ze mogelijk verder kunnen reizen naar hun eindbestemming, de VS. Dat ze in Shanghai terechtkwamen is niet zo vreemd. Toen het gezin in het voorjaar van 1939 zijn reis over zee begon was deze kosmopolitische metropool vrijwel de enige haven in de hele wereld die nog steeds zonder voorbehoud Joodse vluchtelingen uit Duitsland verwelkomde. Dan deed het er niet veel toe dat de stad de reputatie had ontaard, zondig, chaotisch en gevaarlijk te zijn. De laatste jaren zijn er ongeveer 18.000 Joden aangekomen.

Soms wordt ze overvallen door sombere gedachten; bijvoorbeeld wanneer ze wordt herinnerd aan alle Britse, Amerikaanse, Nederlandse en Franse burgers die zijn verdwenen en die door de Japanners zijn geïnterneerd in een groot kamp verderop bij Wuzong; – of als ze denkt aan haar familie die in Duitsland is achtergebleven – ze vraagt zich af hoe het met hen is. Toen ze veel later op volwassen leeftijd terugkeek op deze tijd, was het duidelijk dat 'ons leven een tijdje doorging zonder verstoringen van buitenaf, en dat we in een vals gevoel van pure zelfzuchtige tevredenheid werden gewiegd'. Het helpt dat hier een diepe vrede heerst en dat de Japanse soldaten hen met respect, ja, met hoffelijkheid zelfs, behandelen – ze zijn immers ondanks alles Duitsers, geallieerden.

Maar onder de oppervlakte loert de onrust.

Te midden van dit alles geniet Ursula van een onverwachte en paradoxale vrijheid. Dat het de late herfst is, vindt ze niet erg; het is fijn om de

zware, vochtige hitte achter zich te hebben. Met het schildersbedrijf dat haar vader onlangs is gestart, gaat het goed en haar moeder doet thuis naaiwerk. Zelf verdient ze wat geld door drie jonge, mooie, giechelende Aziatische vrouwen wat Engels te leren, het zijn zussen van een vermogende Chinees – of beter gezegd ‘zussen’: na verloop van tijd heeft ze begrepen dat ze zijn concubines zijn. Wanneer het weer het toelaat, speelt ze croquet en tafeltennis met ‘de zussen’, wanneer het zoals nu aan het begin van de maand koud of regenachtig is geweest, kaarten ze.

*

Muzikaal intermezzo: de dag is begonnen af te koelen en ze staan in de laagstaande woestijnzon psalmen te zingen, onder begeleiding van, vreemd genoeg, een saxofoon. De stemmen zijn onwennig, onvast, het gezang sterft weg en alle bekende geluiden zwellen aan: het gedreun van motoren, het geluid van metaal op metaal, de doffe dreunen van explosies in de verte. De korte gebedsdienst loopt ten einde. De wat magere predikant met de verzorgde uitspraak heft zijn hand en deelt de zegening van de Heer uit. Nekken worden gebogen. De mannen zien dat de regimentscommandant langzaam naar voren is gelopen, en hij bekijkt hem, een beetje stiekem. De regimentscommandant is zoals altijd onberispelijk gekleed, met glimmend gepoetste knopen, rangonderscheidingstekens en eenheidstekens, rijzweep onder de arm, gewaxte snor. De regimentscommandant doet alsof hij ook zijn nek buigt maar het lijkt alsof hij een blik werpt op zijn stevige woestijnschoenen, gemaakt van suède, om te kijken of de veters exact zo gestrikt zijn dat er aan beide kanten van zijn schoenen een even lang stuk veter hangt.

De persoon die zijn commandant zo uitvoerig bestudeert is een donkere tweeëntwintigjarige luitenant met een haviksneus, een verlegen glimlach en een dikke bril. Zijn naam is Keith Douglas. Hij heeft alle redenen om nieuwsgierig om zich heen te kijken, omdat hij nog maar een paar dagen geleden is aangekomen en dus nieuw is in de eenheid. Eigenlijk behoort hij tot de divisiestaf, die ongeveer 30 kilometer verderop ingekwartierd is,

maar hij hield het niet langer vol om niets te doen; de vierkante militaire bureaucratie en de zinloze bureauwerkzaamheden, tel daarbij op de schaamte om niet een strijdende positie te hebben, vooral nu, nu er een grote slag is begonnen. ‘Ik moet gevechtservaring opdoen.’ Dus verliet hij drie dagen geleden zijn post, zonder toestemming, gekleed in een pas gewassen uniform, met een vrachtwagen, en nu is hij hier, nadat hij min of meer met bluf de opdracht als commandant van een peloton met twee tanks⁶ heeft gekregen. Wat niet zo moeilijk was, omdat het regiment al veel officieren van lagere posities had verloren sinds alles negen dagen geleden was begonnen. Vandaag is het zondag 1 november.

De regimentscommandant begint te spreken:

Vanmorgen gaan we op pad voor de tweede fase van de slag om El Alamein. De eerste fase, het verdrijven van de vijand van zijn positie langs de hele strijdlinie, is klaar. In die fase heeft deze divisie, deze brigade, fantastisch werk verricht. De divisiegeneraal en de brigadegeneraal zijn zeer tevreden.

Je merkt dat hij gewend is voor een groep te spreken. (Hij is dan ook een parlamentslid. Voor de conservatieven.) Hij maakt persoonlijke opmerkingen tegen uitverkoren individuen.

Dus wat voelt Douglas voor zijn commandant? Een tegenstrijdige mengeling van bewondering en afgunst, trots en irritatie. De regimentscommandant staat voor wat hij zelf nooit heeft gehad: geld, tradities en een deftige familie, privéscholen, cricketspel en vossenjacht in rode jasjes, en niet in de laatste plaats de charme en de zelfverzekerdheid die je meekrijgt als je geboren bent in de elite. De regimentscommandant staat bekend om zijn fysieke moed.

Tegelijkertijd staat de regimentscommandant ook bekend als een tegenwoordiger van alles wat anachronistisch, dom en verouderd is in het Britse leger, wat een belangrijke verklaring is van waarom ze sinds 1940 niets anders hebben gedaan dan verliezen, keer op keer, weliswaar niet zelden op heroïsche en stijlvolle wijze, maar toch verloren. Toen de een-

heid ruim twee jaar geleden in het Midden-Oosten arriveerde was er nog steeds een bereden cavalerieregiment, en in het officierenkorps zijn er nog steeds veel officieren die vasthouden aan tradities, wat zich onder andere manifesteert in een steevaste minachting voor grote technische deskundigheid. Dit is iets wat bij Douglas voor grote irritatie heeft gezorgd, al vanaf de allereerste dag dat hij een jaar geleden naar de eenheid en het Midden-Oosten werd gestuurd. Hij was toen al een opgeleide pantserofficier, terwijl de rest van de eenheid nauwelijks een tank had gezien, wat ertoe leidde dat hij, en niet onterecht, werd bestempeld als een onuitstaanbare gewichtigdoenerige persoon. Douglas heeft met zijn eenvoudige achtergrond niet alleen moeite met het snobisme en de maniertjes van de hogere stand, hij is vaak koppig eigenwijs en kan moeilijk zijn mond houden.

Douglas is een beetje apart. Hij schrijft modernistische poëzie, en bij briefings is hij er meerdere keren op betrapt dat hij zat te tekenen in plaats van op te letten.

De regimentscommandant is bijna aan het einde van zijn speech:

Deze keer, in de tweede fase, hebben we niet echt veel te doen, anderen zullen... eh... eerst hun ding moeten doen. Generaal Montgomery zal de vijandelijke troepenmachten in kleine eenheden opdelen. Vannacht zullen de Nieuw-Zeelanders in de aanval gaan en daarna volgen de 9e pantserbrigade en andere pantserformaties. Wanneer generaal Montgomery klaar is, komen wij om het Duitse pantserbataljon de genade-stoot te geven. Het is een grote eer, en jullie kunnen het als jullie verdienste zien dat dit aan deze brigade is toegekend. Wanneer we het pantsergeniebataljon van de vijand hebben vernietigd en hun troepenmacht op de vlucht hebben gedreven, keren we terug naar Cairo en... eh... nemen we een bad, en laten de andere arme drommels de jacht voor ons doen.

De speech slaat goed aan onder de manschappen en de bevelhebbers. Ook Douglas is een beetje vrolijk, ondanks zijn scepsis.

Het groepje mannen verspreidt zich in het snel vallende schemerlicht. Er is nog veel werk te verrichten voordat ze klaar zijn om morgenochtend vroeg ten aanval te trekken. Alle tanks moeten worden voorzien van benzine, olie, water, ammunitie, eten. Een teken dat het nu ernst is: de kwartiermeester deelt sokken, jassen en andere uniformkleding uit zonder een handtekening op een paar formulieren te vragen. Het wordt nog een heldere nacht.

*

De vraag is of Douglas in een bepaald opzicht niet net zo anachronistisch is als de regimentscommandant. Veel van de psychologische voorwaarden voor deze oorlog zijn voortgekomen uit wat er eerder is gebeurd, iets wat niet in de laatste plaats blijkt uit een afschuw voor de mooie maar onbekende illusies van het vorige conflict. Maar de tweeëntwintigjarige luitenant lijkt toch heel wat meer op de jonge mannen uit 1914 dan op zijn tijdgenoten. Hij wil strijden, het is een ervaring die hij *moet* hebben, een beproeving die hij *moet* ondergaan. De oorlog is voor een deel een esthetisch fenomeen voor hem, die zijn betekenis krijgt door de literaire en poëtische beelden die eraan voorafgaan. Hij ziet duidelijk de absurditeit van de oorlog, maar is ook met zijn gecompliceerde aard ontvankelijk voor de dubbelzinnigheid ervan op een manier die, laten we zeggen, zo'n twintig jaar geleden beduidend normaler was dan nu, in deze veel meer gedesillustioneerde tijd.⁷

Douglas schrijft:

Het is spannend en ontstellend om duizenden mannen te zien, van wie de meesten geen idee hebben waarom ze vechten, die allemaal de ontberingen ondergaan en leven in een onnatuurlijke, gevaarlijke maar niet door en door verschrikkelijke wereld, gedwongen om te doden en gedood te worden, en desondanks toch af en toe het gevoel van kameraadschap delen met de mannen die hen doden en die zij doden, alleen omdat ze dezelfde dingen doorstaan en meemaken.

Diezelfde zondag is het in Berlijn een behoorlijk warme maar een wat regenachtige herfstdag geweest. Het is nu avond en op de derde verdieping in de Rankestrasse 21 wordt weer een feest gehouden. Het gebouw is in neoromantische stijl, met spiegelwanden en marmeren kariatiden in de entree. De woning ligt in het centrum, maar een paar blokken van de dierentuin en de duizelingwekkend hoge Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche vandaan. De woning zelf is ook mooi, met glimmend gepoetste parketvloeren, zware meubels, portretten in gouden lijsten en heel veel boeken. De woning is nu vol met mensen, meer dan vijftig in elk geval, en in de clair-obscur en de sigarettenrook klinkt gelach, gepraat en vrolijke grammfoonmuziek. In de grote salon is de etenstafel aan de kant geschoven zodat er gedanst kan worden. Ze houdt van dansen en feesten.

Haar naam is Ursula von Kardorff, en ze is 31 jaar oud. Haar twee broers zijn er ook, de jongere Jürgen en de oudere Klaus, beiden in officiersuniform van het leger. Ook veel andere mannen op het feest dragen een uniform, onder hen zes herstellenden. Een met een tot aan de schouder geamputeerde arm, een ander loopt met krukken, een derde heeft problemen met zitten en zit op een opblaasbaar kussen, een vierde is nog herstellende nadat grote delen van zijn voeten zijn geamputeerd na ernstig bevriezingsletsel, maar desondanks probeert hij te dansen. Niet alleen uniformen en krukken herinneren aan de oorlog, ook de vorm van het feest. Zoals tegenwoordig normaal is geworden, staat de gastvrouw – in dit geval Ursula – alleen maar voor de glazen. De gasten staan voor de drank. En zijn meer dan genoeg flessen. Een ander detail: alle ramen zijn bedekt met karton en gordijnen. De verduistering begint om 17.30 uur en eindigt om 06.29 uur.⁸ Als een van de gasten naar buiten zou kijken, is daar niet zoveel te zien op de zorgvuldig verduisterde Rankestrasse waar alle straatlantaarns uitgeschakeld zijn, behalve de kleine heen en weer deinende lichtpuntjes van de zaklampen van de paar voetgangers en het spookachtige blauwgroene schijnsel van de voorbij rammelende trams.

Die zorgvuldig afgedekte ramen doen niet alleen denken aan wat er in

Europa en de wereld aan de gang is, ze staan ook voor een houding. Zoals zoveel Duitsers houdt Ursula von Kardorff het liefst de oorlog op een armlengte afstand. Ze sluit deze fenomenen buiten en trekt zich terug in het privéleven. Het is de bedoeling dat dit een vrolijk feest is, ver weg van de wereldse zorgen.

De goede stemming komt maar niet echt op gang. Teleurgesteld merkt ze op dat veel mensen niet dansen. Ze trekken zich terug in een van de andere kamers om te praten. Het zijn voornamelijk de jonge officieren die de toon zetten, een toon die op een nieuwe en meer open manier gedesillusioneerd en kritisch is. En dat geldt in het algemeen. Twee jaar geleden nog maar, na de overwinning in het westen, waren veel van diezelfde jonge mannen in uniform ongetwijfeld nog steeds enthousiasten. Zoals veel andere mensen in hun situatie had het snelle en wrede succes hun geloof in de Leider, in Duitsland en in de Eindoverwinning gesterkt. (En, we kunnen ons voorstellen dat er toen vast ook veel mensen van dezelfde generatie, die er niet bij waren geweest, jaloers op hen waren, en er niet aan moesten denken dat de oorlog nog voordat zij ook maar een kans hadden gehad om eraan mee te doen, geëindigd zou zijn.)

Misschien kun je je ook voorstellen dat het vertrouwen in de Leider bij deze officieren, net als bij het merendeel van hun landgenoten, weliswaar een deuk had opgelopen omdat ze niet, zoals hun Leider herhaaldelijk en in het openbaar had voorspeld, snel de Sovjet-Unie in 1941 zouden uitschakelen, maar dat het vertrouwen hersteld werd, tijdelijk, door die bekende toespraak die hij in maart hield en waarin hij beloofde dat de overwinning dan wel *deze* zomer zou komen. Want tot nog toe heeft *der Führer* altijd gelijk gekregen. Maar nu is de zomer al lang voorbij, de winter staat voor de deur en de onzekerheid neemt toe.⁹ Natuurlijk niet onder de getrouwen – voor hen is de fantasie altijd sterker dan de werkelijkheid.

Terwijl burgers zoals Ursula von Kardorff in een stad leven waar gebombardeerde huizen nog een zeldzaamheid zijn en die nog steeds kunnen vluchten in hun privéleven en plezier, is dat anders voor deze jonge mannen in uniform. En het komt niet alleen door hun ervaring of de alcohol dat ze de neiging hebben om zich kritisch uit te laten. Ze kunnen het